

ІКІ ӨӨН ЧЛЕННІГ ЧООХТАҒЛАР

Сказуемай паза аның пілдірілчеткен ондайлары

1. **Сказуемай** — чоохтағның өөн члені. Ол предметтің предикативнай пілдіриин таныхтапчатхан чоохтағның өөн члені. Грамматика саринаң ол подлежащайнаң теелістіг полча.

Сказуемай подлежащайнаң хада чоохтағның предикативнай (грамматической) өөнін пүдірче, ікі өөн членніг чоохтағда предикативность сказуемай пастыра көзіділче.

Сказуемай ікі тузалығ:

– **лексической**: подлежащайның действиезін, состояниезін, пілдіриин паза пасха даа сарин таныхтапча;

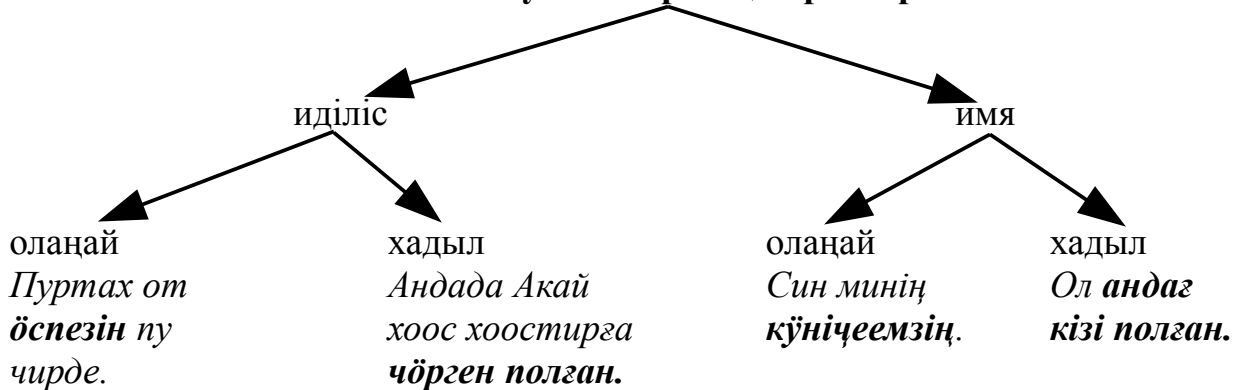
грамматической — действиенің, пілдірігнің предметти полчатханын, предметке теелчеткенің көзітче паза модальность, тус, сырай категорияларын таныхтапча: *Наңмыр чаапча. Тигір айас полган. Ізем чобагда полган.*

Подлежащайдаңар ниме чоохталчатханын көзітче паза аның хайдағ-да саринча пілдіриин таныхтапча.

2. Сказуемай ниме **ноо ниме итче?**, **хайдағдыр ол?**, **кемдір ол?**, **нимедір ол?** тіп сурығларға нандырча.

3. Сказуемайлар пүдізі хоостыра **олаңай** паза **хадыл** полчалар. Пілдірілчеткені хоостыра — **иділіс** паза **адалыс**. Схеманы көріңер.

Сказуемайларның көрімнері

Морфология пілдірииненң сказуемайлар ікі пөлікке чарылчалар: **иділіс** **сказуемайлар**, **имя** **сказуемайлар**. Иділіс сказуемай действиені алай состояниені таныхтапча паза предмет **ниме итче?** Тіп сурыға нандырча. Имя сказуемай предметті, пілдірігні таныхтапча паза предмет **кем алай ниме полча?** тіп сурыға нандырча: *Ол хыгырча. Ол узунча. - Ол үгретчі. Ол сіліг. Ол агырыг.*

Иділіс сказуемай, аның пілдірілчеткені

Иділіс сказуемай **олаңай** паза **хадыл** полча.

Олаңай **иділіс** **сказуемай** иділістің сырайча хубулбинчатхан хайдағ даа формазынаң пілдірілче:

1) изъявительнай наклонениеде турчатхан иділістернең: *Ноо даа кізінің чүреенде ізіг ханы ойлапча* (Я.Тиспиреков); *Олар тоғазарга килген полганнар*

(И.Топоев); *Оолагас ибдегі тогызын иткелек полган; Хыйга харахтары үгретчимнің кўлімзірезе тўстілер. Андада чўрегімде минің сарыннар сарназа тўстілер* (А.Майтакова);

2) кўстегліг наклонениеде турчатхан иділістернең: *Син пу нимені ит* (А.Султреков); *Пуртах от өспезін пу чирде* (В.Шулбаева); *Хызыл киптіг туңмачахтар, киліңер піссер кўннің дее* (Г.Кичеев); *Іңем, минің пыромны таста полган сағыссырастарың үчўн* (Г.Кичеев);

3) молчастығ наклонениеде турчатхан иділістернең: *Ікі тулуғ үрілзе...* (А.Майтакова); *Анаң пірее төрт азахтығ ниме сыйлазаң* (С.Карачаков);

4) сослагательнай наклонениеде туртчатхан иділістернең: *Амды пу орында улуғ чурт поларчығ, туңмам* (И.Топоев); *Ол пўўл үгредишн тоозарчығ* (разг.); *Мин пу аалча амыр пастырарчығхын, тооза кизілернең таныза. Тігі ибіңекте ах сагаллығ апсах, төгеде одырып, хаңзы ыстадарчығ* (В.Майнашев);

5) хыныстығ наклонение формазындағы иділістернең: *Олар даа піснең хада парғайлар* (М.Кильчичаков); *Майрачах таа тоғынғай* (АТ); *Көгерип турған көк тасхыл кўн сузында көгер турғай. Көп аймах тілліг Мыкайла көп чонның чуртында чуртап халғай*. (Г. Казачинова);

6) полғадағ наклонение формазындағы иділістернең: *Кізі чуртас чолынча парғадағ* (А.Халларов); *Амды уучам чоогын узаратхадағ* (ХЧ);

7) иділістің іле нимес формазынаң: *Піс пўўн парарға. Ікөлең чистектирге; Пўўн андағ кизее хайди чуртирға* (Г.Казачинова);

8) хадыл иділістернең: *Хыстар хараа тооза төлке салғаннар* (И.Топоев); *Ана іди тайым сабға сыххан* (А.Халларов); *Анначах чазызар азығ апар сал кил турған* (С.Чарков); *Ўр ниместе Тайса уучазынзар кір сыххан* (АТ); *Оолагас харасхы турада спичка тартхан* (А.Халларов); *Суг хазында талға көли хызамдых пўрлер харах тартча* (Я.Тиспиреков).

Хадыл иділіс сказуемай иділістің іле нимес формазынаң паза модальнай сөстер алай модальнай туза пирчеткен хубулчатхан иділістернің пірігізінен пілдірілче. Хадыл иділіс сказуемайның өөн лексика тузазын иділістің іле нимес формазы көзітче, модальнай сөстер, тізең, сказуемайның грамматика пілдіріглерін таныхтапчалар. Оларның лексика тузалары іле таныхталбинча. Пол — полызығ иділіс модальнай иділістернің хадыл тус формаларын пўдірерінде араласча:

1. **-арға кирек** (полган, полтыр, полар...): *Ипчіме пўўн аалзар парарға кирек*. (И. Топоев); *Оолагас чазызар иртөк сыгарға кирек полган* (В.Кобяков); *Тайгаа азынада тимненерге кирек полтыр*. (И. Костяков)

2. **-арға киліс** (полган, полтыр, полар...): *Арса, пу чирде паза тоғазарға киліспес*. (В. Майнашев); *Магаа даа улуғ городтарда поларға киліскен полган* (И. Топоев);

3. **-арға чөрген** (полган, полтыр, полар): *Арғыстарым наа ла чолға тибірирге чөргеннер* (С. Карачаков); *Андада Акай хоос хоостирға чөрген полган* (А.Халларов);

4. **-арға иткен** (полган, полтыр, полар...): *Чўреемні часхарып, чахайах сыйлирға иткем* (В. Шулбаева); *Мин дее андар тоғазарға парарға иткем* (разг.); *Милай Мааганы хомзындырарға итпеен полган* (В.Шулбаева); *Милай апсахты пос оңдайынча имнирге иткен полган* (В.Шулбаева);

5. **-арға сағын** (полган, полтыр, полар...): *Орты хараада палаларны хырызарга сағынчазар* (А.Султреков); *Апсах отха кірерге сағынчатхан полган* (С.Карачаков); *Хосханах, син махтанарга сағынган поларзың* (М.Кильчичаков).

Имя сказуемой, аның пілдірілчеткені

Прай имя чоох чардыктары (адалыс, пілдіріс, числительнай, местоимение), **олаңай имя сказуемой** полып (*Чирім хустары сіліг. Чуртапчатхан чир чағын нимес. Олганнарның саны көп.*) алай **имя хадыл сказуемойның** имя чардығы полып, киректелчелер. Ідөк имя сказуемой полып причастие, наречие, междометие паза предикативтер (**пар, чох, кирек**) тузаланылчалар (*Пу тогыстың тузазы пар. Тогысха тириглер кирек.*). Олаңай имя сказуемойның сырай-саны сказуемой форманың хозымнары паза тартылғы форманың сырай хозымнары полызиинаң пілдірілче. Хадыл имя сказуемой хайдағ-да имя чоох чардығынаң паза **пол** полызығлығ иділіснен пүтче: *Синің палаң үгреділіг кізі полар. Минің үгретчим пілістіг полган. Чуртастың таңдагызы піс полчабыс.*

Олаңай имя сказуемой пілдірілче:

а) адалыснан: *Көök, торғай, парчыктар — сабланган ырчылар* (Г.Кичеев); *Поэттернің туңмазы, ах хазың, - тайга чонының пастагы хынызы* (В.Майнашев); *Син зе минің күнічеемзің* (Н.Тиников);

б) пілдіріснен: *Постаї ууча аалда часха прайзынаң улуг* (Ф.Бурнаков); *Пыролыгбын, Чулбай нанчы, пыролыгбын* (М.Кильчичаков); *Парасхан, пичем поэна даа төйй нимес* (В.Шулбаева); *Нога аның чолы саблыг?; Адың даа синің адаїни* (М.Кильчичаков);

в) местоимениелернен: *Аңчыларның ікінчі нанчызы — ол* (И.Костяков); *Оолныңахсызы минмін* (И.Топоев); *Пу чирлер прай мини бе? - Чох, сини нимес* (М.Кильчичаков); *А син чи кемзің;*

г) числительнайларнан: *Амды мин пастагызыбын* (С.Карачаков); *Пүўң олар ікөлеңнер;*

д) наречиенен: *Амды мин даа мындабын* (И.Топоев); *Іцең, мин тасхарбын* (А.Султреков); *Харындастарым городта удаалар; Аны көрген дее кізілер пірее-пірее ле* (А.Кильчичаков);

е) пар, чох, кирек предикативтернен: *Көрер көңнім чоғыл. Тарын-тарынма, минің паза сыдачаам чоғыл* (М.Кильчичаков); *Тохтаңар, минің дее холым пар* (М.Кильчичаков); *Аңчы кізее көйтк кирек* (В.Шулбаева);

ё) причастиенен: *Постарының даа көрімі оңдайланчатхан осхас* (Н.Тиников); *Палалар, тізең, харахтарын тоспайта көріп, ол оолның ахсына даа кірер осхастар* (Н.Тиников); *Пу пөзіктің үстүнең айландыра чатхан чалбах чил үстү айада чатхан осхас* (В.Татарова);

ж) сөстер пірігізінен: *Пу сугның тирии отыс сметр азыра* (Н.Тиников); *Чир-чайаанда алызыглар кізі чуртазындагы осхастар* (Г.Кичеев); *Көрімі чох ээн чазылар пүўңгі чуртас осхастар* (Г.Кичеев); *Сибер холга син кирек чох* (сөсп.); *Пу оол сырай-сынга даа көрімніг* (В.Шулбаева); *Итсе, мин улуг үгреділіг кізі нимеспін* (Ф.Бурнаков).

Имя хадыл сказуемойның пүдізінде хайдағ-да имя паза пол полызығлығ иділіс пар полча. Иң удаа имя хадыл сказуемойның имя чардығы полып

киректелчелер:

а) адалыстар: *Че пу пазырыгыстыг уйгу полбаан* (Г.Топанов); *Ол угаа чапчаң, пөзік сынныг оолгыцах полган* (Г.Топанов); *Чылыг чайгыда даа изі чох соох поладыр* (Н.Тиников);

б) піддірістер: *Сымдах азах тох поладыр* (сөсп.); *Олган тузымда алыгох полгам. Аннаңар чахсы чуртазымда ачыг хызылгаттар көбөк полган* (Г.Кичеев); *Чалбах пүрліг кирі пай хазың, чиит полгазың син ол туста* (Г.Кичеев); *Анда ибде ойнап чөрген осхас хыныг полбиндыр* (Н.Тиников);

в) числительнайлар: *Мин ікінчізі полгам* (И.Топоев); *Ол туста палам пір ле полган* (С.Карачаков); *Тогыста олар пизөлең полганнар* (Н.Тиников);

г) местоимениелер: *Учураан на чистек мини полар* (Н.Тиников);

д) наречиелер: *Аалчының чоогы хандыра полган* (В.Шулбаева); *Чажсы поларчыг, мында ползаң* (Н.Тиников);

е) причастиеелер: *Оларга аалчы килибіскен полтыр* (Г.Топанов); *Иртен нинченче хатап ибір салган осхас полган* (Г.Топанов);

ё) пар, чох, кирек предикативтер: *Анчасха аннаң артых иркелес кирек чох полган* (Н.Тиников); *Хынза, сырайындагы даа сорыбы чох полибысхан* (Н.Тиников); *Пүўң Тайдаңа ол тың кирек полган* (Н.Тиников); *Оолагастың даа хылыгы пар полган* (Н.Тиников);

ж) сөстер пірігістері: *Кай сагам школа устагчызы полча* (Г.Топанов); *Күлбүстің мүүстерінің азырлары төрттең көп полча* (А.Кильчичаков).

Идер тоғыстар

1. Хығырыңар. Чоохтағларның сказуемайларын табыңар, нименең пилдірілгеннерін чоохтаңар.

Чоох-чаахтар орты хараа ирткенче парған. Каврис иртен иртөк тура хонған. Наа сығып одырған күнни удурлирға тасхар сых парған. Ибіре торғайахтар, тіріг саңыцахтар чили, сыңырасханнар. Олған туста өркелеп чөрчең тағлары, көк торғынаң чабын салған чили, тиксі көгерісче. Харағаттап, хызылгаттап сүстір чөрчең ағастыг арыг, ах платнаң чабын салған осхас, аппағас иде алчас партыр. Часхы таныцах, аннаң нымырт чызын ағылып, тадылыг чыстанча. Ибіре тіріг чахайахтар осхас аймах-пасха өрбекей-хубағаннар учух чөрлер. (Н. Тиников)

2. Хығырыңар. Чоохтағның өөнін таап, сығара пазыңар. өөн членнері нименең пилдірілгенін көзидіңер.

1. Мин Төөдеңмін. 2. Книга — кізінің нанчызы. 3. Олар ам даа кічіглер. 4. Піс пүўн үзөлеңміс. 5. Кинетін кем-де ізік тохладыбысхан. 6. «Мин ор хазыхпын», — тапсап салған Каврис. (Н. Тиников) 7. Класстағылар стулларны паза столларны орныларына турғыс салғаннар. 8. Палаларның ибдегізі азаан адайға ызырт салған. 9. Кізее ағырыбызарға үр нимес. (Н. Тиников) 10. Аны көрерге дее өкер. (Н. Тиников) 11. Хулғаларның хойыг иде, ап-арыг өсчеткеннерін көрерге угаа чахсы. (Г. Топанов)

3. Хығырыңар. Хадыл адалыс паза хадыл иділіс сказуемайлыг

чоохтағларны сығара пазып алынар.

Тайға тоғызы хақан даа ниик полбаан. Чазығ кизілерге тайға хынминча. Пу ікөлеңнің хулахтары хақан даа сиргек полчаң. Пірее-пірее хорғыстығ табыстар истіл парадыр. үс күн соонаң паза пір арғыстары чиде түскен. Мынзы тўн тайғаларны ўттеен табан полған.

Пірсінде пір арғыстары отахтаң оортах парыбыстыр. Ағастар хойығ полтыр. Пір чатыра өс парған абыйның төзінде ниме-де харалча осхас. Ол тайға ээзінің іні полтыр. Ибіре өскен оттар прай пасхлал партыр. Отах оортах. Інні ле көр салып, нандыра пазыдын хос сыххан, турлағларына чидіп алған. Тайға ээзінің ініне орта пол парғанын чоохтап пирген. Улуғлары сурастырғлапча: «Ін хыриндағы оттар чабыра пасхлалых па, хайдағ чирде ін хазылых?» Инге орта полған арғыстары ниме көргенін, ниме сизінгенін прай чоохтап пирген. Арғыстарының чооғы соонда хорғыс, ўрүгіс хозыл сыххан. Амды китеніп ле чөрерге кирек полған. Тоғыс тохтадар тус чит килген. Пір арғыстары хузух индірчең атха парыбысхан. Пір хоных хонып аларға кирек. От оймағына чоон төге салылған. Улуғ ўрүгісте таң чарырын тіріг-хазых сахтап алғанға төйлер.

(«Хакас чирі» газетадан)

Литература

1. Чебодаева Л.И. Хакас тілі. Синтаксис паза танығлар турғызары. 033000.00 — Хакас тілі паза литература специальностьча ўгренчеткен студенттерге ўгредіг пособие/ Авт. Л.И.Чебодаева. - Ағбан: Н.Ф.Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-возы,2005. - 172 с.
2. Чебодаева Л.И. Синтаксис простого предложения. Учебное пособие для студентов, обучающихся по специальности 021700.02 — Филология (хакасский язык и литература) — Абакан: Изд-во Хакасского государственного университета им. Н.Ф.Катанова, 2000. - 138 с.